

BENYOVSZKY – MADAGASZKÁR

LUGOSI GYŐZŐ

**Protocolle du Régiment des Volontaire
de Benyowszky crée en 1772**

**Benyowszky Móric madagaszkári jegyzőkönyve
1772–1776**

Szerkesztette, az előszót és az utószót írta:

Voigt Vilmos

A francia kézirat betűhív átírását készítette:

László Zsófia

A francia szöveget a magyar fordítással

összevetette: Budavári Edina

A betűhív átírást lektorálta, az előszót

és az utószót fordította: Cseppentő István

Országos Széchényi Könyvtár–Magyar–

Madagaszkári Baráti Társaság–Kossuth Kiadó,

Budapest, 2004. 478 old., 9990 Ft

El lehet játszani a gondolattal, vajon kialakulhatott volna-e a Benyowszky Móric – magyar–szlovák–lengyel, de leginkább *világpolgár* köznevezés, majd báró, végül gróf (sőt állítása szerint „király”) – személyével kapcsolatos, Európa legtöbb országára kiterjedő *kultusz*; egyáltalán: hogyan alakult volna a Benyowszky-kép az elmúlt két és negyed évszázadban, ha 1790-ben Londonban William Nicholson¹ nem az ugyanabban az évben elhunyt Jean Hyacinthe Magellan² által rábizott, francia nyelvű Benyowszky-kézirat, a

1 ■ 1753–1815; kereskedő a Kelet-Indiai Társaság szolgálatában, majd vegyész és fizikus, feltaláló (többek között az elektrolízis felfedezője), természettudományos művek sorának fordítója és kiadója; vö. *Biographie Universelle Ancienne et Moderne*. Chez Michaud, Paris, 1822. XXXI. köt. 221. old.; *The 1911 Edition Encyclopedia – LoveToKnow™*: <http://46.1911encyclopedia.org>.

2 ■ Eredetileg: João Jacinto de Magalhães, 1723–1790; a híres tengerész, Fernão de Magalhães leszármazottja. Ágoston-rendi szerzetes, majd utazó, a XVIII. század második fele fizikatumományi eredményeinek poliglott közvetítője és összegzője, Benyowszky tisztelője; vö. *Biographie Universelle i. m.* XXVI. köt. 119. old. és <http://www.amphilsoc.org/library/mole/m/magellan.htm>.

3 ■ *The Memoirs and Travels of Mauritius Augustus Count de Benyowsky; Magnate of the Kingdoms of Hungary and Poland, one of the chiefs of the Confederation of Poland, &c., &c. [...]* Written by Himself. Translated from the original manuscript. In two volumes. London, printed for G. G. and J. Robinson, Pater-Noster Row. MDCCXC. A *Memoirs and Travels* egy évvel korábbi, tehát legelső, 1789-es keltezésű kiadása – a következő évi eredeti, francia nyelvű kötethez hasonlóan (lásd alább) – csak néhány példányban jelent meg (Radó György, a Jókai-kritikai kiadás Benyowszky-köteteinek sajtó alá rendezője szerint egyetlen ismert darabja a British Museumban található: *Jókai Mór Összes Művei* (a továbbiakban: *JMÖM*) 52. köt. Akadémiai

Mémoires et Voyages maga készítette angol nyelvű fordítását (*Memoirs and Travels*)³ nyomtatja ki nagy példányszámban, hanem azt a másik *Mémoire*-t (naplót, beszámolót, jelentést, emlék- vagy életrajtot)⁴ –, amelyben Benyowszky 1772 és 1776 közötti első madagaszkári *felfedezőútajáról* (*expédition*) és *királyi létesítményéről* (*établissement royal*) ad számot megbízójának, a francia udvarnak, s amelynek *egyik másolati példánya* – amint alább még szó lesz róla – valószínűleg szintén hozzáférhető volt a korabeli Londonban.

Nincs adat arról, ki és milyen céllal másolta le Benyowszky kétségkívül létezett, eddig azonban elő nem került, *saját kezű feljegyzéseiről* (vagy inkább egy ezek alapján valaki más által készített *első másolatról*) ezt a beszámolót, s öltöztette díszes, vörös *marocain* bőrkötésbe, illetve látta el felcímmel – *Protocolle du Régiment des Volontaire [sic!] de Benyowszky crée en 1772* – ahogyan arról sem, hol, kinek a birtokában volt e kézirati példány azelőtt, hogy – mint ezt már Jankó János 1891-es közlése óta tudjuk⁵ – a *British Museum* 1852-ben megvásárolta, majd 1870-ben Additional Ms. 18.844. számon leltárába vette volna.

A kérdéshez visszatérve, a válasz *egyértelmű*: az utóbbiból (azaz a naplóból/jelentésből), amely a keletkezés időrendjében valójában *előbbi*,⁶ aligha kereshetett volna ki az egészen napjainkig eleven *Benyowszky-legendárium*.

Elég egy rövid kalandozás az interneten ahhoz, hogy bárki megbizonyosodhasson a – főként a Benyowszkyt magáénak valló magyar, szlovák és lengyel

ai, Bp., 1967. 462. old.). A harmadik nyelvekre való továbbfordítások szinte kivétel nélkül az 1790-es londoni (illetve az ezzel azonos, szintén 1790-es dublini), angol nyelvű kiadást vették alapul, amely a kialakuló Benyowszky-irodalom (így a különböző lexikonszócikkek stb.) referenciakiadásává vált.

4 ■ *Mémoire sur l'expédition de l'île de Madagascar* (Emlékírat a madagaszkári felfedezőútról). A kézirat belső, teljes címe: *Mémoire sur l'expédition de Madagascar, concernant la formation de l'établissement royal en cette île dont l'exécution et le commandement en chef ont été confiés par sa Majesté à Monsieur le Baron de Benyowszky Colonel propriétaire d'un Corps de volontaires l'an 1772*. (Emlékírat a madagaszkári felfedezőútról, melynek célja királyi létesítmény kialakítása volt e szigeten, s melynek véghezvitelével és főparancsnoki tisztelet öfélése Benyowszky bárót, egy önkéntes csapat ezredes tulajdonosát bizta meg 1772-ben.)

5 ■ A gróf Benyowszky-irodalom anyagáról. *Századok*, 1891. 800. old.

6 ■ Korábbi tanulmányomban már megállapítottam a Benyowszky-életútra vonatkozó ismert és feltételezett kéziratossá nyomtatott szövegváltozatok keletkezésének, illetve filológiai felhasználhatóságának (érték)sorrendjét. Lugosi Győző: Benyowszky Móric madagaszkári „királysága” az újabb kutatások tükrében. *Ethnographia*, XCIX (1998). 42. old.

közvéleményben – „szinte »néphitté« (félíg-meddig a folklór alkotórészévé) lett”⁷ Benyovszky-kép népszerűségéről s az elmúlt évtizedek tudományos közleményeivel dacoló változatlanságáról.

E legendárium egyidős a *Mémoires et Voyages*, pontosabban a *Memoirs and Travels* megjelenésével. Benyovszky életrajza a XVIII–XIX. század fordulóján valóságos bestseller Európában: két évtized alatt, angolból fordítva, franciául, németül, hollandul, svédül, lengyelül és szlovákul tucatnyi kiadást ér meg.⁸ Mint Radó Györgytől tudjuk, magyar nyelvű fordítás közreadásáról is szó van már a *Memoirs and Travels* megjelenésének esztendejében, amelyhez hirdetés útján előfizetőket is toboroznak, ez a terv azonban végül meghiúsul, „és Benyovszky önéletrajza csak száz évvel később, Jókai fordításában látott magyarul is napvilágot”.⁹ A Benyovszky-történetre a szépirok is hamar reagálnak: 1792-ben előbb Christian August Vulpius ír drámát Benyovszkyról, egy évvel később Gvadányi József teszi közzé *Rontó Pálnak, egy magyar lovas közkatonának és gróf Benyovszky Mórítznak életek leírása* című elbeszélő költeményét, 1794 márciusában pedig Hamburgban bemutatják a kor egyik legnépszerűbb színházi szerzője, August von Kotzebue *Gróf Benyovszky, avagy a kamcsatki összeesküvés* című ötfelvonásos szomorújátékát. A XIX. és a XX. század folyamán azután több tucat különféle műfajú (tegyük hozzá: inkább közepes vagy szerény esztétikai minőségű) irodalmi és zenemű születik a gróf életútjáról (a folytatásos, televíziós szappanoperával bezárólag) német, francia, angol, orosz, s persze főként szlovák, lengyel és magyar nyelven.¹⁰

Ami a Benyovszky-legenda magyarországi virulenciáját illeti, ez nyilvánvalóan Jókai páratlan – generációkon át töretlen – népszerűségének köszönhető, mint ahogy a mítosz alaptónusát is a „koszorús írófejedelem” adja meg:

„Először a lengyelek szabadságáért küzd a lengyelekkel, s ennek feláldozza boldog családi életét Magyarországon. Azután a száműzött szibériai oroszokat gyűjti táborra egy merész eszme körül, s csupa oroszokból álló szövetségeseivel diadalra juttatja hihetetlen merész-ségű tervét: – ennek áldozza fel Afanázia szerelmét, de feláldozza haragját, bosszúját ellenségeivel szemben is; mert azok is a szabadság táborához tartoztak. Majd a szigetlakó vad népeknek segít elnyomóikat levérni: azoknál alkotmányos önkormányzatot honosít meg. Ezért feláldozza magas pártfogói kegyét: először a francia királyét és minisztereit, azután József császárt, s utóljára az egyedül szabad Észak-Amerikai Egyesült Államokhoz fordulva, azoknak segélyével kezdi meg a kísérletet egy barbár népből szabad nemzetet alkotni, amidőn már az óvilágban mindenütt alkonyatára lát-szik hajlani a szabadság napja. – Ezen bukik meg. – Benyovszky ennél fogva egyike a legkövetkezesebb politikai hősöknek, akiknek jellemén a kalandos élet csak jelmez, tetteiben a regényesség csak staffázs.”¹¹

E jellemzés egyenes folytatásaként a következő évtizedekben Benyovszky szinte „eszménykép” gyanánt

kezdett feltűnni,¹² előbb mint a felvilágosult gyarmatosító-civilizáló fehér ember és/vagy a kiváló magyar erények inkarnációja, majd mint a saját osztályával szembeforduló, a jobbágyok felszabadításáért, illetve a gyarmati uralom megszüntetéséért életét áldozó szabadsághős.¹³

A legenda másik fő, konstans alkotóeleme a földrajzi felfedező és a néprajzi „előfutár” Benyovszky figurája. Az emlékiratok állításait készpénznek véve, a tudományos (igényű) publikációk (lexikonszócikkek, antológiák, hivatkozások) túlnyomó többsége (is) eredetinek és hitelt érdemlőnek fogadta-fogadja el Benyovszky csaknem minden közlését, Kamcsatka s a kelet-ázsiai partvidék és szigetvilág leírásától az észak-csendes-óceáni hajózáson át a madagaszkári „királyi” cím elnyeréséig, sőt – s ez alighanem a legtalányosabb – Benyovszky téves (általa meghamisított) születési dátumáig és származási adataiig, jöllehet ezeket már Jókai is korrigálta életrajzi regényének lelegején...¹⁴

De bármilyen szívósan ellenáll ma is a „néphittől” táplálkozó kultusz a forrásokon alapuló, hiteles történeti rekonstrukciónak, a nemzetközi Benyovszky-irodalomban alighanem fordulatot hoz majd az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar–Madagaszkári Baráti Társaság és a Kossuth Kiadó most megvalósult elhatározása, hogy hasonló kiadásban, betűhív átirásban és magyar fordításban megjelenteti Benyovszky madagaszkári beszámolóját.

A kiadvány megszületése – paradox módon – maga is a Benyovszky-kultusz (kései) gyümölcse. 2002-ben egy jeles kommunikációs szakember, G. Németh György, a budapesti Benyovszky Móric utcai házában, tudományos és közéleti személyiségek megnyerésével megalapította a Magyar–Madagaszkári Baráti

7 ■ Sziklai László: Benyovszky Móric a magyar és a lengyel irodalomban (Andrzej Sieroszewski doktori disszertációja). *Helikon*, 1967. 1. szám, 111. old.

8 ■ Ezek lajstromát lásd *JMÖM* 52. köt. 470–472. old.

9 ■ *Uo.* 463–464. old. Radó György megírja azt is, hogy az emlékiratok angol nyelvű verzióját Bécsben ekkor 36 forintért árusítják, s hogy 1790-ben a bécsi *Magyar Kurir* bő tartalmi ismertetést ad közre a műből.

10 ■ Benyovszky alakjáról az európai irodalomban lásd Andrzej Sieroszewski: Benyovszky Móric – az irodalmi peregrináció példája. In: Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon (Peregrination, Old and New. Hungarians Abroad and Foreigners in Hungary)*. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság–Scriptum, Bp.–Szeged, 1993. II. köt. 332–338. old.

11 ■ *JMÖM* 52. köt. 9. old.

12 ■ „Benyovszky még nem pedagógiai eszmény, de ilyen eszményé érés útján halad” – vélte 1955-ben megjelent írásában Szalatnai Rezső. In: *uó: Arcképek, háttérben hegyekkel. Esszék és emlékezések*. Kossuth, Bp., 1969. 46. old.

13 ■ *JMÖM* 52. köt. 501–502. old.

14 ■ *JMÖM* 53. köt. 13. old. Nem jelent kivételt ez alól a *Magyar Nagylexikon* harmadik kötetében szereplő Benyovszky-című szócikk sem; Akadémiai, Bp., 1994. 629. old. A Benyovszky-életúttal kapcsolatos tévedéseket, megtévesztéseket s az ezek feltárásában és korrekciójában elért tudományos eredményeket összefoglalom korábbi tanulmányomban: Lugosi Győző: Benyovszky Móric Madagaszkáron – „autolegenda” és valóság. *Századok*, 1984. 361–390. old.

15 ■ Lásd a társaság honlapját: www.benyovszky.hu.

16 ■ A kirándulás, bár tudományos hozzádoka nem volt (igaz,

Társaságot, s a ház udvarában emlékkertet létesített, ahol szobrot állított Benyovszky tiszteletére.¹⁵ A következő évben G. Némethék kirándulást szerveztek Madagaszkárra, hogy Benyovszky első működésének helyszínén, a mai Maroantsetra városban elhelyezzék a Benyovszky utcai szobor másolatát, s a malgas fővárosban, Antananarivóban felavassák Benyovszky háromnyelvű emléktábláját.¹⁶ Egyidejűleg G. Németh György a British Library magyar származású, a hungarikumokat is kezelő munkatársának segítségével elérte, hogy a londoni intézmény elkészítse és az Országos Széchényi Könyvtárnak megküldje a *Protocolle* fénymásolatát, illetve hozzájárulását adja annak magyarországi kiadásához.

A *Protocolle* tehát egy (ma még) eléggé ritka – ezért (is) méltánylandó – összefogásnak: egy civil egyesület, egy országos közgyűjtemény és egy – a vállalkozásban jó érzékkel az üzleti lehetőséget is meglátó – könyvkiadó együttműködésének köszönhető. Ezért amikor az alábbiakban a kiadvánnyal kapcsolatos kritikai észrevételeimet megfogalmazom, fontosnak tartom leszögezni: e széljegyzetek nem kívánják kétségbe vonni vagy kisebbiteni a kötet jelentőségét. Észrevételeim két részre oszthatók: előbb a filológiai, könyvészeti természetű, azt követően pedig a történeti és etnológiai jellegű megjegyzéseimet ismertetem.

FILOLÓGIAI ÉS KÖNYVÉSZETI MEGJEGYZÉSEK

A kiadvány a beszámoló szövegét három változatban tartalmazza.¹⁷ A kézirat faksimile szövegével kapcsolatban nem merül fel probléma. Más a helyzet azonban a betűhív francia átirással és a magyar fordítással.

ilyesmi nem is szerepelt céljai között), számottevő hazai sajtóvisszhangot kapott. Az útról a legteljesebb, képekkel gazdagon illusztrált beszámolót maga G. Németh György készítette: *National Geographic*, magyar kiadás, 2004. október, 78–99. old. Különös, hogy a *Protocolle*-l egy időben megjelent cikkben G. Németh továbbra is hitelesnek mutatja be a *Mémoires et Voyages* Benyovszky-„önképének” szinte minden hamisítását, köztük azokat is – így a híres *Raminia*-történetet –, amelyek éppen a *Protocolle* szövege cáfol meg. Egyetlen kivétel azért van: Benyovszky születési évszáma, amivel kapcsolatban a Baráti Társaság elnöke amolyan „benyovszkys” eljárást követ: „virtuálisan” átírja a 2003-as „expedíció” során Antananarivóban elhelyezett emléktábla születési dátumát... Am „csínytevése” pár oldallal később lelepleződik: az emléktábla-avatásról készült képen (136. old.) jól olvasható a téves, 1841-es évszám...

17 ■ Az eredeti – így a 2003. decemberi sajtótájékoztatót bejelentett, s a kötet promóciós anyagaiban is szereplő – tervell ellentétben angol nyelvű fordítás, nyilván terjedelmi okok s ezek anyagi vonzata miatt, végül nem került a kiadványba.

18 ■ Paule Vacher: *Contribution à l'histoire de l'établissement français fondé à Madagascar, par le baron de Benyovszky (1772–1776) (d'après de nouvelles sources manuscrites)*. Mémoire de diplôme d'études supérieures, Faculté des Lettres et des Sciences Humaines, Tananarive, 1970. Sokszorosított gépirat. 23. old.; Lu gosi: *i. m. (Ethnographia)* 39–41. old. – Vacher munkája tehát nem disszertáció (thèse de doctorat), ahogyan az itt tárgyalt kiadványban közölt bibliográfiában áll.

19 ■ Vagyis azokat, „amelyek Jókainál oly mértékben eltértek a *Protocolle* kéziratának szövegétől, hogy újratorfordításuk indokoltá vált”. *Protocolle* (Előszó), *i. m.* 8. old.

Bár a szöveg átírását az előszó és az utószó kiváló francia fordítója, Cseppentő István lektorálta, a transzkripcióba – sajnálatosan – több hiba, tévesztés került – ráadásul már a *textus legelejen*, ami a kiadvány filológiai célú vagy szempontú (várhatóan többségében külhoni) felhasználóit elbizonytalanít(hat)ja... E helyütt nincs rá mód (s felesleges is lenne) az átírás minden apró hibáját „kimazsolázni”, ezért megelégszünk a probléma érzékeltetésével két példán.

A beszámoló (belső) címét a transzkriptor, László Zsófia így írja át: „Memoire Sur L'Expedition et L'Isle Madagascar”. A helyes átírás: „Memoire Sur L'expedition de l'Isle de Madagascar” (vagy még kézenfekvőbbben „Mémoire sur l'expédition de l'Isle de Madagascar”) lett volna. Azon túlmenően, hogy a közölt forma grammatikailag helytelen s ráadásul értelmetlen is, nyilvánvalóan ellentmond az irat ezt követő teljes címének („Memoire / Sur l'expédition de Madagascar...”) – a hasonmás szöveg egyszerű szemrevételezésével is látható, hogy a kéziratban a „de” szócskának kétféle írásmódja van; az egyik az a (néha sorkiegyenlítő szerepet is betöltő) jel, amely az irat belső, rövid címében is szerepel.

De hibásan van átírva maga a teljes cím is: „Memoire / Sur l'expédition de Madagascar, concernant la foundation de l'établissement royal en cette ile...” Ismét csak: túl azon, hogy a „foundation” alak nem létezik (és a XVIII. században sem igen létezett) a francia nyelvben, pár sorral lejjebb – a „Preliminaire” második, majd tizenkettedik sorában stb. – jól látszik, hogy a helyes átírás „formation” lett volna. A „formation” szó olvasható mind a *Mémoires et Voyages*, mind a *Memoirs and Travels* szövegében – a szót Jókai „kialakítás”-nak fordította. Ha az átírt szöveget valóban gondosan összevetették volna az 1790-es, Nicholson-féle francia (vagy ebben az esetben akár csak az angol) nyelvű kiadással – miként Voigt Vilmos állítja a kötet előszavában –, e tévesztések bizonyosan kiküszöbölhetőek lettek volna.

A *Protocolle* magyar fordításához a kötet szerkesztője a *Mémoires et Voyages*-nak Jókai Mór által az 1880-as években – az 1790-es angol fordításból – átültetett szövegét veszi át, mondván, hogy az – szerinte – „szinte egészében felhasználható”. A Jókai-szöveg azonban szükségképpen eltér – méghozzá sokszor és jelentős mértékben – a *Protocolle* szövegétől, egyrészt mert csak közvetve megy vissza a francia nyelvű kéziraatra, másrészt s főképpen azért, mert a *Mémoires et Voyages* a *Protocolle* szövegének és adatainak *célzatos átírásából*, helyenként *megcsonkításából*, helyenként *megkibővítéséből* keletkezett – ahogyan ezt korábbi tanulmányomban, Paule Vacher (kiadatlan) diplomamunkája alapján, már megállapíthattam.¹⁸ A Jókai-fordításnak a *Protocolle*-tól, úgy mond, jelentős mértékben eltérő részeit¹⁹ ezért a kiadvány *új fordításban* közli, amit ugyanúgy kurzívval jelöl, mint a *Mémoires et Voyages*-ból hiányzó *Protocolle*-passzusok fordítását. Abban az ennél gyakoribb esetben, ha a *Mémoires et Voyages* valamely szakasza hiányzik a *Protocolle*-ből, ezt a magyar szöveg-

ben [...] jelzi (ami némiképp zavart keltő, hiszen a szövegközlés általános konvenciói szerint ez azt jelentené, hogy magából a közölt textusból maradt ki valami).

Nos, e megoldással kapcsolatban két komoly probléma merül fel. Egyrészt kérdés, mi számít oly mértékű eltérésnek, ami miatt már „indokolt” (lett volna) az újrafordítás. Voigt például nem találja ilyennek a *Protocolle*, illetve a *Mémoires et Voyages* belső címe közti különbséget, vagyis azt, hogy Benyovszky az előbbiben (még) *báróként*, az utóbbiban pedig (már) mint *gróf* szerepel. Csakhogy ez az adat önmagában elhatárolja a két kézirati szöveg keletkezésének lehetséges időpontját, hiszen Benyovszky csakis azután nevezte (ett)e magát grófnak (igaz, attól kezdve visszamenőleg is, egészen odáig, hogy édesapját is *posztumusz*²⁰ gróffá és tábornokká léptette elő), hogy 1778 áprilisában Mária Teréziától – mint tudjuk, a majdani II. József közbenjárására²¹ – megkapta a grófi címet.

De a kötet szerkesztőjét a Jókai-fordítás nem egy értelemzavaró melléfogása sem látszik zavarni. A 80. oldalon²² például ezt olvassuk: „Ez a felfedezés nagy örömet szerzett nekem, miután máris tudtam, hogy a folyamok három nagyon előnyös utat nyitnak meg előttem, egyet a Bombatok sziget nyugati részén, a másodikat az Ambre-foktól észak felé és a harmadikat Angontzi keleti részén, amelynek a közlekedésre alkalmas folyói valamennyien a Tingballeba szakadnak.” Némi madagaszkári topográfiai ismeret birtokában szembeötlő, hogy ez a mondat *értelmetlen*: „Bombatok” (a francia szövegben „Bombetock”, azaz *Bombetoka*) nem sziget, hanem *folyótorkolat, öböl* (a legfontosabb nyugati, sakalava kikötővel, Mahajangával). Az Ambra-foktól „észak felé” már csak az óceán található, lévén ez a sziget északi csücske, s „Angontzi”-nak (Angontsy) sincs „keleti része”, mivel ez a *Keleti-fok* (környékének) korabeli neve... A mondat helyes fordítása tehát ez (lett volna): „E felfedezés annál is inkább örömet szerzett nekem, hogy már tudomásom volt róla: ez a folyó számunkra három, igen sok előnnyel kecsegtető utat nyit meg, egyiket a sziget nyugati részén, Bombetock irányában, a másikat északon, az Ambra-foknál, a harmadikat pedig keleten, Engoutzinál [sic!], mely [utóbbinak] minden közlekedésre alkalmas folyója a Tingballe-ba ömlik.”

Gyakori az is, hogy a szerkesztő valamely „apróbb” eltérést – vitathatóan vagy egyértelműen helytelenül – nem ítél érdemesnek az újrafordításra vagy a korrek-

cióra. Csupán egyetlen további példát említek. Benyovszky mindkét kéziratában többször is szóba hoz egy népcsoportot, amely a vele és létesítményével szövetséges „Hyavi”²³ fejedelem népével áll harcban. Nevük Jókainál végig „betalimenek” formában szerepel, holott mind a *Protocolle*-ban, mind az 1790-es francia *Mémoires et Voyages*-kiadásban a „Betanimenes” alakot találjuk. A korrektséges malgas forma: *betanimena*, ami

günynév, „sok vörös föld”-et jelent. A hagyomány szerint a magukat *Tsikoának* („legyőzhetetlenek”) nevező nemzetségszoportra akkor ragasztották ellenfelei – a *betsimisaraka* („sok[aság], mely nem szóródik szét”) néven ismertté vált klánszövetség –, amikor 1712-ben elűzték őket a fontos kereskedelmi kapu szerepét betöltő kikötő, Fénérive környékéről.²⁴ Mármost nyilvánvaló, hogy ez esetben helyes(ebb) lett volna a Jókai-fordítást korrigálni a *Protocolle*-ban szereplő forma alapján. Az meg azután végképp indokolhatatlan, hogy az új fordítás (lásd 146. old.) – a jókais „betalimenek” formára cserélje a kézirati „betanimenes” alakot...

A Jókai-fordítás átvételével a másik probléma az, hogy bár jól szemlélteti a két Benyovszky-irat közös eredetét és hasonlóságát, az ennél – Benyovszky reális madagaszkári szerepének megértése

szempontjából – fontosabb *különbségek* természetéből szinte semmit sem tud érzékeltetni. Minthogy arra nyilvánvalóan pusztán terjedelmi okok folytán sem volt mód, hogy a kiadványba – a *Protocolle* három vál-

Filoha(ny), azaz nemzetségfő az Antongli-öböl környékéről, a tekintélyét jelképező fejedővel és szekercével

20 ■ Benyovszky Sámuel lovassági ezredes 1760-ban hunyt el.
21 ■ Thallóczy Lajos: Gr. Benyovszky Mórítz haditengerészeti és kereskedelem-politikai tervei 1778–1781. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1901. Klny, Bp. 10. old.

22 ■ JMOM 53. köt. 280. old.

23 ■ Helyesen: *Hiavy* vagy *lavy*, Jókainál „Hiavi”.

24 ■ Erről valamint Hiavy nagyapja, a *zana-malata* (mulatt-, kalózávadék) Ratsimilaho által megteremtett északkeleti parti *betsimisaraka* történetéről leginkább Benyovszky főtölmácsától, Nicolas Mayeurtól vannak pontos ismereteink. *Histoire de Ratsimilaho (1695–1750)* című munkájának Barthélémy Huet de Froville tüzérkapitány által 1809-ben átirat kézírata szintén a British Library gyűjteményében található az Add. Ms. 18129. leltári számon. Vö. Robert Cabanes: *Guerre lignagère et guerre de traite sur la côte nord-est de Madagascar aux XVIIe et XVIIIe siècles*. In: Jean Bazin, Emmanuel Terray (szerk.): *Guerres de lignages et guerres d'États en Afrique*. Éditions des Archives Contemporaines, Paris, 1982. 144–186. old.

25 ■ Lugosi: *i. m.* (*Ethnographia*) 39–41. old.

26 ■ E történetnek Benyovszky a *Mémoires et Voyages*-ban egy 1775. február 2-ára (vissza)dátumozott történettel „ágyaz

tozata mellé – a *Mémoires et Voyages* francia (és magyar) szövege is bekerüljön, a szerkesztői utószó feladata lett volna e kétségtelenül *leleplező különbségek* prezentálása és elemzése – a Voigt által ismertetett eltéréseknél (437. és 440. old.) lényegesen részletesebben és *rendszeresebben* módon.

Mint Paule Vacher tanulmánya alapján korábban²⁵ már leírtam: e különbségek első kategóriája az időpontoké, ahol a leginkább figyelemre méltó esetek azok, ahol a két kézirat párhuzamos eseményei között hosszabb-rövidebb intervallumok fedezhetők fel. A *Mémoires et Voyages*-ban általában ilyenkor kerül sor *valótlán* (más források által meg nem erősíthető, vagy egyenesen cáfolható) események előadására. Ilyen – többek között – a nevezetes *Ramihi-história*, azaz Benyovszky királlyal választásának története is.²⁶

A másik jellegzetes eltérés a két szöveg között: bizonyos jelzők, mondatok vagy akár egész passzusok kihagyása a *Protocolle*-ből a *Mémoires et Voyages*-ban. E helyek (a *Protocolle*-ban) Benyovszky telepének fogyatékoságaira vonatkoznak, illetve olyan témákat ölelnek fel, mint az önkéntesek súlyos egészségi állapota, mortalitása, a báró becsmerlő kijelentései a szigetlakókról stb. Hasonló céllal kerültek *módosítások* is a *Mémoires et Voyages* szövegébe. A *Protocolle* tanúsága szerint Benyovszky szigorú fegyelmet követelt beosztottjaitól, s a kihágások elkövetői kemény büntetéseket szabott ki (korbácsolás, kikötetés, sőt előfordultak kivégzések

meg” (lásd *JMÖM* 53. köt. 300. old.), olyan személyekhez (Mayerhöz és Corbyhoz) kapcsolva az eseményt, akik a kérdéses időpontban bizonyítottan messze jártak Louisbourg-tól. Vö. Vacher: *i. m.* 48. old.

27 ■ „Chef” – a keleti betsimisarak népcsoport szóhasználatában *filoha*(ny), azaz nemzetség- vagy nagycsaládfő, de semmiképpen sem a Jókai-fordításban olvasható „törzsfőnök”. Vö. Edouard Ralaimihoatra: *Histoire de Madagascar*. 2ème édition. Imprimerie Société Malgache d’Édition, Tananarive, 1969. 37. old.

28 ■ A transzformáció két másik esete: 1. Míg a *Protocolle* tényszerű mérleget készít az *établissement* kritikus állapotáról, ugyanez a *Mémoires et Voyages*-ban vádaskodással párosul az Isle-de-France vezetőivel szemben; 2. a *Protocolle* szerint a bennszülött főnökök tekintélyét (amennyiben az hátrányos a királyi telepre nézve) alattvalóik és szomszédaiak ellenük fordításával kell aláásni, a *Mémoires et Voyages*-ban viszont Benyovszky már arról beszél, hogy a környék lakóinak bizalmát meggyőzéssel, valós érdekeik felismertetésével kívánatos megszerezni.

29 ■ *JMÖM* 53. köt. 352–355. old.

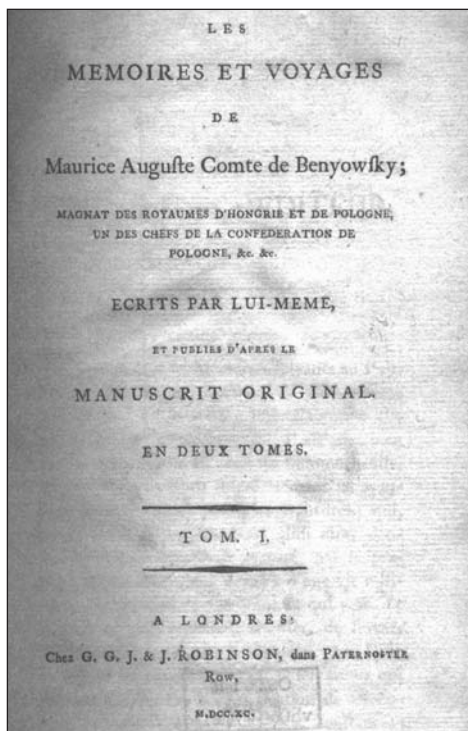
30 ■ *Uo.* 366. old.

is); a *Mémoires et Voyages* ezzel szemben sokkal enyhébb szankciók alkalmazásáról számol be. Ezzel ellenkező előjelű módosításokkal is találkozunk, amikor a *Mémoires et Voyages*-ban Benyovszky felnagyítja a *Protocolle*-ban előadott események számadatait (saját csapata vagy a Louisbourg-ra támadó sakalava fegyveresek létszámát, az elvégzett csatornázási, útpítési munkálatok méreteit stb.).

Vannak azután sajátos, a két beszámoló *egész irányultságára* kiható módosítások – vagy ahogyan Paule Vacher nevezi: *transzformációk* – is. Hadd említsék egyetlen olyan példát, amelyen az is szemléltethető, miért *kétséges* a szerkesztő által a *Protocolle* magyar nyelvű „megszóllaltatásához” választott megoldás.

A *Protocolle* 13v. és 14r. lapja (67–68. old.) arról szól, miféle előnyöket, kedvezményeket ígér a francia király, s ezekért cserébe mit vár el, követel az őt képviselő, nevében fellépő Benyovszky a Louisbourg-ban megjelent 28 főnöktől,²⁷ és azok mit válaszolnak az ajánlatra. E szakasz a magyar fordításban (részben) kurzívval van szedve, jelezve, hogy új fordítással van dolgunk. Ennek okáról azonban – vagyis arról, hogy a *Mémoires et Voyages*-ban Benyovszky törölt minden utalást a francia királyra; hogy a *behódolás* (*soumission*), a *hűség* (*fidélité*) és a *hűbér* (*tribut*) kifejezéseket *barátsági és szövetségi szerződésre* (*traité d’amitié et d’alliance*) cserélte stb. – nos, minderről semmi nem derül ki.²⁸

Mindezen módosítások és átalakítások által a *Mémoires et Voyages*-ban Benyovszky úgy áll előttünk, mint a malgas északkeleti partvidéken abszolút tekintélyt élvező, a népe által szeretett főnök, aki győztes háborút vívott az ellenséges sakalava túlerővel, s aki előtt immár nincs számottevő akadály, hogy a nagy szigetet felvilágosult királyi uralma alatt egyesítse. Egyszerű ellenfelei a sikereire féltékeny, ellene áskálódó, őt Versailles-ban hamis vádakkal befeketítő isle-de-france-i telepeselek. Ez tükröződik Benyovszky „aggodalmiban”, midőn Madagaskárról Franciaországba távozik (a *Protocolle*-ban szabadságot kér és kap [63v.; 266. old.], a *Mémoires et Voyages*-ban önként lemond megbízatásáról²⁹); míg a *Mémoires et Voyages*-ban újonnan egyesített népét s annak „kormányzatát” a „külföldi hadseregek” beavatkozásától félti,³⁰ a *Protocolle*-ban – sokkal realiztikusabban – attól tart, hogy a kiújuló törzsi viszályok majd „egyre inkább tizedelik azon szerencsétlen népeket, akik a telephez csatlakoztak”. (62r.; 260. old.)

Az Emlékiratok eredeti, francia nyelvű szövegét közlő 1790-es londoni kiadás címlapja

Helyes, fontos, hogy az *Utószóban* Voigt Vilmos bemutatja – s ezzel vélhetően a nemzetközi Benyovszky-irodalomba végleg „bevezeti” – a *Mémoires et Voyages* eredeti, francia szövegét közzétevő 1790-es londoni kiadást. Az viszont furcsa, és nem is nagyon érthető, miért nem tartja Voigt említésre méltónak, hogy e kiadás rendkívül ritka (talán *egyetlen* fennmaradt, legalábbis a nemzetközi Benyovszky- és Madagaszkár-irodalomban egyedüli ismert³¹) példányának tulajdonosa az Országos Széchényi Könyvtár. A *Protocolle* megjelenítése alkalmából talán érdemes lett volna utánajárni, mikor, honnan került az OSZK gyűjteményébe ez a kötet (amelynek létezéséről az 1880-as évek végén még sem Jókai, sem Jankó János nem tudott).³² Voigt szerint egyébként e kiadás és a másik – az alig egy évvel később, 1791-ben Párizsban megjelent – francia nyelvű kiadás között a különbség „néhány technikai változtatástól eltekintve” csupán az, hogy az utóbbiból „a dokumentumok részletes publikálása kimaradt. Hasonlóan kimaradtak az illusztrációk is.” (425. old.) A valóság ezzel szemben az, hogy az 1791-es francia publikáció (azon túl, hogy címében felcseréli a „Mémoires” és a „Voyages” szavakat³³) *nem a kézírati szöveget, hanem az angol fordítás francia (vissza)fordítását* tartalmazza – ezt azonban a kötet szerkesztője, sajnálatosan, nem vette észre.³⁴

Sokkal komolyabb – sőt egyenesen *kinos* – hiányossága a kötet szerkesztői kommentárjainak, hogy nincs megemlítve: a *Protocolle* csupán egyike Benyovszky madagaszkári beszámolója két ismert változatának. Egy vele lényegében megegyező, ám más kézírattal készült példány létezik ugyanis a Francia Nemzeti Levéltár tengerentúli osztályán.³⁵

Érthetetlen, miért írja Voigt: „Vacher, és az ő nyomán Lugosi a londoni, francia nyelvű kézirat további példányát (vagy másolatát) *feltételezik* Párizsban is.” (437. old.) Hiszen e párizsi verzió, a „Chevillard-kézirat” létezéséről már Prosper Cultru is beszámolt 1906-ban megjelent munkájában, amelyet mintha Voigt is ismerne és forgatott volna: „Először is megjegyezzük, hogy az Emlékiratoknak [Mémoires] a madagaszkári expedícióról szóló része kéziratban a francia gyarmati levéltárban lelhető fel Manuscrit de M. Chevillard cím alatt; s ez a másolat, amely az eseményekkel egykorú,

egyszerűen azon történések igen pontos elbeszélésével fejeződik be, amelyekről a jelentés készült: a [királyi] biztosok által foganatosított intézkedések, Benyovszky kérése, hogy részére szabadság engedélyeztessék, a biztosoknak s magának a bárónak a távozása, minden valóságúen van kifejtve benne. A regény elkészítésére [La confection du roman] tehát az Emlékiratok első megírása [rédaction] után került sor: s ez egy amúgy ismeretlen Chevillard úr műve, akinek Benyovszky többé-kevésbé rendezett feljegyzéseket és egy egyszerű vázlatot [un simple canevas] adhatott át.”³⁶ Ezen túlmenően pedig Paule Vacher már a londoni és a párizsi verzió alapos összehasonlítását is elvégezte, megállapítva egyrészt a szövegek nagyfokú hasonlóságát, másrészt azt is, „hogy az eredeti szöveget kezdeti formájában többször lemásolták, s hogy éppen ezért birtokunkban nem az eredeti kézirat van, hanem két másolat”.³⁷

Ennél is aggályosabb az *Utószó* végén közölt irodalomjegyzék, amelyről Voigt Vilmos azt írja: benne „csak a legfontosabb, illetve legújabb publikációkat említjük” (440. old.). „A legfontosabb szakirodalom” 21 tételből álló jegyzékében azonban – először is – találunk oda nem igazán való publikációt is: az Editio Plurilingua 2001-es *Madagaszkár / Madagascar* című magyar, illetve francia nyelvű kiadványát, amelyek a Jókai-fordítás, illetve az 1791-es francia kiadás madagaszkári részének mellékletek nélküli újraközlései. A *Mémoires et Voyages* legújabb kiadásai között inkább helye lett volna az Unikornis Kiadó 2003-as kötetének,³⁸ vagy a svájci Les Éditions Noir sur Blanc-nál 1999-ben – Edward Kadjanski előszavával és jegyzetével – megjelent kiadásnak.³⁹

Ha már Voigt szerepelteti listáján Étienne de Flacourt több mint egy évszázaddal Benyovszky működése előtt kiadott Madagaszkár-könyvét – jöllehet ennek csupán a *Mémoires et Voyages* megírásához van köze,⁴⁰ hiszen Benyovszky csak a *Protocolle / Chevillard-kézirat* elkészülte után ismerkedhetett meg vele –, helyes lett volna, ha tudomást szerez arról is, hogy Flacourt művét 1558 után 1661-ben kibővítve újra kiadták, s hogy e műnek nemcsak 1913-ból van „új, kommentált, tudományos kiadása”,⁴¹ hanem egy annál összehasonlíthatatlanul korszerűbb is 1995-ből, amelyet Claude Al-

31 ■ Radó György még úgy tudta, hogy ez a kiadás a British Museum könyvtárából (is) hiányzik (*JMOM* 52. köt. 463. old.), noha a BM 1965-ös kiadású könyvkatalógusában (General Catalogue of Printed Books) a mű (már) szerepel.

32 ■ „...gróf Benyovszky iratai francia nyelven, amelyen azok eredetileg írtak, sohase kerültek napvilágra...” – vélekedik Jókai az *Emlékiratok* második kötetéhez írt utószavában: *JMOM* 53. köt. 435. old.

33 ■ *Voyages et Mémoires de Maurice Auguste, Comte de Benowsky, Magnat des Royaumes d'Hongrie et de Pologne, etc. etc. [...]*. Paris, chez F. Buisson Imprimeur-Libraire, 1791.

34 ■ Pedig e tényre már Radó György is rámutatott: *JMOM* 52. köt. 463. old., illetve Vacher munkájának bemutatásakor magam is felhívtam rá a figyelmet: Lugosi: *i. m.* (*Ethnographia*) 39. old.

35 ■ A 213 lapos irat teljes címe: *Mémoires sur Madagascar par Chevillard contenant le Journal des opérations du Baron Benyowsky de Janvier 1773 à Octobre 1776, des pièces relatives aux conférences qu'il a tenues avec Belecombe et Chevreau, inspecteurs pour le Roi à Madagascar, ses observa-*

tions sur les maladies dans cete île, un projet de fondation de Colonies et ses réflexions sur ce projet. Archives Nationales de France, section Outre-Mer, Fonds Madagascar, C 5 A3, n° 14.

36 ■ Prosper Cultru: *Un Empereur de Madagascar au XVIIIe siècle, Benyovszky.* Augustin Challamel, Paris, 1906. 158–159. old. 37 ■ Vacher: *i. m.* 23. old.

38 ■ *Gróf Benyovszky Móric életrajza, saját emlékiratai és utlírásai (1888–1891).* Ford. Jókai Mór. Utószó: Egyed Ilona. S. a. r. Majtényi Zoltán, Drávcz István. Unikornis, Bp., 2003. (Jókai Mór Munkái: gyűjteményes kiadás; 102–103. köt.)

39 ■ Maurice Auguste Beniowski (Benyovszky): *Mémoires et voyages.* Préface et notes d'Edward Kadjanski. Les Éditions Noir sur Blanc, Montricher, 1999. Vol. 1: Journal de voyage à travers la Sibérie. Vol. 2: Journal du voyage par mer depuis la presqu'île du Kamtchatka jusqu'à Canton en Chine. Vol. 3: Mémoire concernant l'expédition à Madagascar en 1772. – Nem volt módom megállapítani, hogy e kötet francia szövege új fordítás-e, illetve ha nem, melyik korábbi kiadás szövegét adja közre. 40 ■ Mint ahogyan korábban (Lugosi: *i. m.* [Századok]) meg-

libert, a párizsi Keleti Nyelvek Intézetének (INALCO) docense látott el sok száz (!) oldalnyi jegyzettel.⁴²

Emellett néhány újabb, megkerülhetetlen – vitathatatlan jelentőségű – munkát hiába keresünk „[a] legfontosabb szakirodalom” jegyzékében. Ilyen az American Philosophical Society által 1996-ban a Washingtoni Kongresszusi Könyvtárban megrendezett Benyovszky-kiállításához kapcsolódó előadások anyaga,⁴³ különös tekintettel Viera Pawliková-Vilhanová, a Szlovák Tudományos Akadémia Keleti és Afrikai Tanulmányok Intézetének munkatársa, illetve Jeszenszky Géza történész, washingtoni magyar nagykövet felszólalására. De nem vitatható, hogy helye lett volna a Benyovszkyra vonatkozó új művek között Krizsán László *Benyovszky Ázsiában* című könyvének is,⁴⁴ amely – bár magán viseli a szerző szinte már kultikus viszonyát Benyovszkyhoz – eddig ismeretlen orosz és lengyel levéltári forrásokra hivatkozik. A legnyilvánvalóbb hiány mégis Molnár Miklós, a kiváló – Svájcban élt, s néhány éve elhunyt – történész akadémiai székfoglaló beszédéé, amelynek írott változata megjelent a *Magyar Tudomány* 1997. szeptemberi számában.⁴⁵ Molnár egyébként már 1989-ben is közölt egy fontos cikket Benyovszky alakjáról,⁴⁶ amiről azonban a kötet szerkesztőjének szintén nincs tudomása.

Voigt igyekszik tartózkodni a malgas történelemmel vagy néprajzzal kapcsolatos megállapításoktól: „Nem kívánjuk korrigálni, magyarítani vagy kiegészíteni Benyovszky földrajzi, néprajzi, történeti adatait, nem vetjük ezeket össze a mai adatokkal” – írja. Óvatossága – nem lévén malgaskutató – érthető és méltánylandó, ám ez nem igazolhatja az alapvető szakirodalmi tájékozódás, illetve a madagaszkári vonatko-

zású kérdésekben a szakmai lektorálás vagy legalább a személyes konzultáció (amire szintén lehetősége lett volna) megmagyarázhatatlan elmulasztását.

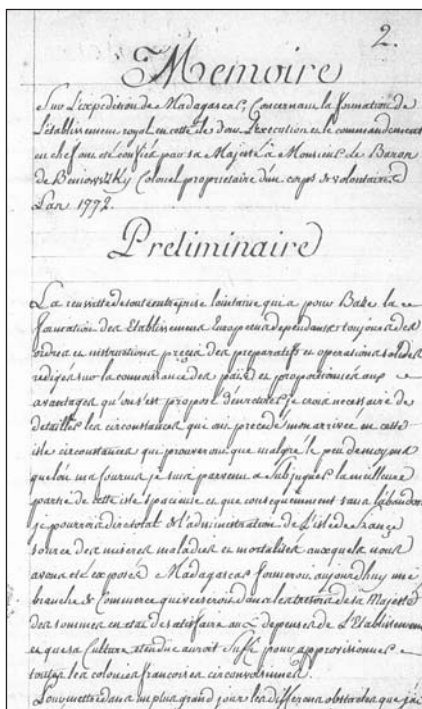
TÖRTÉNETI ÉS ETNOLÓGIAI JELLEGŰ MEGJEGYZÉSEK

Voigt úgy tudja, hogy a „franciáknak [Benyovszky első madagaszkári vállalkozásának kezdetekor] már *évtizedek* óta van kapcsolatuk Mada-

gaszkárral, főként a nagy sziget délkeleti csücskén élő törzsekkel, ám a francia jelenlét ekkor még csak a Madagaszkártól keletre, távolabb található Bourbon-szigeten és Isle-de-France szigeten [...] állandó és hivatalosan rendezett...” (420. old. – kiemelés: L. Gy.)

A XVI. századi portugál, majd a XVII. századi holland tengeri kereskedelmi uralmat fokozatosan felváltó-kiszorító francia kapcsolat Madagaszkáron – és az Indiai-óceán nyugati medencéjében – ekkor *ténylegesen* már több mint egy évszázados. E reláció szempontjából ez idő tájt a fő újdonságot a francia gyarmati pozíciókat világszerte megrendítő 1763-as párizsi béke, illetve – ami közvetlenül a madagaszkári jelenlétet illeti – a francia Kelet-indiai Társaságnak biztosított királyi kereskedelmi monopólium 1767-os megszüntetése jelenti, ami a rabszolgák árának jelentős emelkedésével jár Madagaszkár keleti partján.

Elsősorban ugyanis *rabszolga-kereskedelemtől* van szó, aminek legfontosabb felvevő piaca a két Mascareigne- (Mascarenhas-) sziget, Isle-de-France és Isle Bourbon,⁴⁷ ahova a század folyamán összesen mintegy 140 ezer rabszolgát szállítanak, közel felét Madagaszkárról.⁴⁸ A csereáru – miként erről a *Protocolle-*

A Protocolle 2r. lapja a Mémoire teljes címével

állapítottam: Benyovszky innen vette a *Raminia*-történetet, amire Madagaszkár királyává való megválasztásának „hitelesítéséhez” volt szüksége.

41 ■ Az Alfred Grandidier és fia, Guillaume által jegyzett *Collection des ouvrages anciens concernant Madagascar et les îles voisines* című 9 kötetes gyűjtemény (Paris, 1903–1920) VIII. és IX. kötetéről van szó.

42 ■ Etienne de Flacourt: *Histoire de la Grande Isle de Madagascar*. Édition présentée et annotée par Claude Allibert. INALCO–Karthala, Paris, 1995.

43 ■ Az elhangzott előadások összefoglalását lásd az *American Philosophical Society* honlapján: <http://www.amphil-soc.org/library/exhibits/benyowsky/sovereign.htm>.

44 ■ Terebess Kiadó, Bp., 2003. – Ha *Monok István*, a Széchenyi Könyvtár főigazgatója vette volna a fáradságot, hogy Krizsán könyvét elolvassa, a *Protocolle*-t bemutató nyilatkozatában – a Kossuth Rádió *Irodalmi újság* című műsorának 2004. október 16-i adásában – aligha mondott volna olyan butaságot, hogy Benyovszky Kamcsatkáról „ifjú házasként elmenekült keleti

irányba, Japán, Macao érintésével, megkerülte Afrikát – közben az ara elhunyt...” Krizsán Lászlótól ugyanis (s őelőtte már Radó György jegyzeteiből, *JMOM* 52. köt. 499. old.) megtudhatta volna, hogy a *Mémoires et Voyages*-ban szereplő *Afanázia* (akit Jókai életrajzi regényének címéül kívánt választani) *nem létezett*; Benyovszky fantáziájának teremtménye volt...

45 ■ Molnár Miklós: Miért nem lett Benyovszky Madagaszkár kormányzója? *Magyar Tudomány*, 1997. 1057–1067. old. Nagy ívű áttekintésében a szerző Benyovszky első és második madagaszkári vállalkozását a hét éves háborút követő francia–angol rivalizálás nagyhatalmi erőterében vizsgálja.

46 ■ Héros ou imposteur? Un aventurier au XVIIIe siècle. *Revue européenne des sciences sociales – Cahiers Vilfredo Pareto*. Tome XXVII, 1989, 85. 75–91. old.

47 ■ Kisebbségben pedig a Vörös-tenger partvidéke, a Comore-szigetek, Dél-Afrika, sőt Jáva, az angol Antillák és Brazília is.

48 ■ J.-M. Filliot adata: *La traite des esclaves vers les Mascareignes au XVIIIe siècle*. O. R. S. T. O. M., Paris, 1970; idézi: Cabanes: *i. m.* 158. old.

ban Benyovszky is tudósít⁴⁹ –: puska, muníció (lőpor és puszkagolyó), alkohol (borpárlat), szövetek, vas-, ón- és rézárú stb. Valamint spanyol ezüstpiaszter, amely azután nem is kerül ki a szigetről, s jelentős mértékben ösztönzi az ártermelés fejlődését, illetve – az európai behatolás által közvetlenül nem érintett Felföldön, Imerinában – a pénz alapú adórendszer kialakulását, ezáltal a tradicionális államszerveződést, végső soron a sziget politikai-hatalmi egyesítését.⁵⁰

Fehér és fekete előkelő családok a 17. századi Matagasci királyságból (Anosy, Délkelet-Madagaszkár)

A XVIII. század folyamán a sziget északkeleti partján tehát meghatározó fontosságú az európaiakkal folytatott cserekereskedelem. A *filohák* s alkalmi vagy tartós szövetségeik közötti harcok fő motívuma – mint fentebb már utaltam rá – a legkedvezőbb adottságú *port of trade*-ek birtoklása.

E szövetkezések legsikeresebbikét, az említett *betsimisaraka* konföderációt egy Thomas White nevű angol kalóz és a fénérive-i, a Zafindramisoa nemzetségből való Rahena frigyéből született fiú teremti meg, amikor – poggyászában ezüstpénzzel és háromszáz jófajta puskával – visszatér angliai tartózkodásáról. *Ratsimilaho* a közös ügynek megnyert filohákkal s ezek nemzetségeivel megtöri a *Tsiko*a (Betanimena) kláncsoport kereskedelmi hegemoniáját, és létrehozza a keleti part katonailag legerősebb konföderációját, amely néhány év leforgása alatt ellenőrzése alá vonja a külkereskedelmet az Antongil-öböltől egészen Tamatave-ig, a Sainte-Marie-szigetet (Nosy Borahát) is beleértve.

Ratsimilaho tisztában van hatalmának ingatag természetével – azzal, hogy a pusztá katonai erőn és a szövetséges klánok pillanatnyi vagy rövid távú gazdasági érdekein alapul⁵¹ –, ezért kísérletet tesz a rokoni elvű, szegmentáris szerveződés meghaladására, s politikai-ideológiai legitimitációval felruházott centrum – valódi *királyság* – létrehozására. E célt szolgálja királyi dinasztia alapítására irányuló kísérlete is. A sziget legnagyobb autoritású uralkodójától, az északnyugati parti sakalava (Benyovszkynál: „Seclaves”) Boina

(„Boyana”, „Bouana”) királyától, Ramahasarikától kér és kap feleséget, felveszi a *Ramaromanompo* („akinek sok alattvalója van”) nevet és a *mpanjakamena*⁵² (király) titulust, s a szövetséges filohákkal ünnepélyesen elismerteti hatalma átörökítésének jogát leszármazottaira.

Halála (1750) után azonban viszály robban ki kijeölt utódja, a sakalava anyától született Zanahary (Ndienjanahary)⁵³ és féltestvére, egy betsimisaraka második feleségtől (*vadikely*) született leány, Betia (Bety)⁵⁴ között. E konfliktusba avatkoznak be a Kelet-indiai Társaság ügynökei. A *Compagnie* már Ratsimilaho életében meg-megújuló kísérletet tett arra, hogy a *mpanjakamenától* megszerezze a kitűnő adottságú Isle Sainte-Marie kizárólagos birtokjogát, amit Ratsimilaho következetesen elhárított. Betia viszont enged a nyomásnak: 1750-ben (vagyis apja halálának évében) – a *Mars* nevű francia fregatt fedélzetén, 29 filoha társaságában megkötött szerződéssel – átengedi a szigetet a társaság vezetőjének, La Bigorne-nak – akinek (állítólag) szeretője is volt... Zanahary azonban nem nyugszik bele féltestvére döntésébe, s meggyilkoltatja a Sainte-Marie-ra újonnan kinevezett francia kormányzót. A La Bigorne és a betsimisaraka király közti egy évtizedes küzdelem csak 1762-ben csitul el, amikor a francia kormány hivatalosan is elismeri Zanahary hatalmát, s a bajkeverő kereskedelmi ügynököt eltávolítja a térségből.⁵⁵

Zanahary öt évvel később bekövetkezett (erősza-kos) halála után a betsimisaraka királyi cím fiára, Hia-vyra száll, akinek hatalma Foulpointe körül – Hubert Deschamps szerint⁵⁶ – már csak (még mindig) mintegy 60 mérföld hosszan s 15 mérföld szélességben érvesyül. A konföderáció központja hanyatlásnak indul: míg 1756-ban kb. 1000, 1777-ben már csak 300 ház található a Foulpointe-ban.

Mindezt csupán azért ismertettem kissé részletesen, hogy világos legyen, miért nem áll meg Voignak az a másik kijelentése sem, miszerint: „A *Protocolle* királyokról és nem törzsfőkről beszél, és ez nyilván túlzás.” (420. old.) Nos, bár Benyovszky mindkét kézírata (elsősorban persze a *Mémoires et Voyages*) bőségesen

49 ■ Például a *Protocolle* 88v. és 89v. lapján, a tárgyalt kiadásban: 362. és 366. old. Benyovszky közléseiből az is világosan kiderül, hogy a rabszolgák mellett – „amelyeket” a part menti malgas nemzetségek folytatólagos harcokban egymástól, még inkább pedig a belső területekről szereznek be – a másik két fontos exportcikk a rizs és a zebumarha, amit csupán kiegészít a faanyag, a tömjén, a benzoegyanta, az ámbra, az indigó stb. kivitele.

50 ■ Imerina XVII–XIX. századi felemelkedéséről lásd: Hubert Deschamps: *Histoire de Madagascar*. (4., bőv. kiad.) Berger-Levrault, Paris, 1972. 114–127. old.

51 ■ Az éles szemű Nicolas Mayeur igen pontos érveléssel szól a betsimisaraka vezér hatalmának efemer jellegéről: „Születése semmiféle jogot nem biztosított számára a betsimisarakaók felett, akiknek földjük leigázója [*opresseur*] előtt egyáltalán nem voltak nagyfőnökeik [*chefs généraux*] [...] E nagyfőnöki, kizárólagos főnöki cím [csupán] ideiglenes volt; a pillanat adta jogból eredt, amelyet [Ratsimilaho] számára a [közös] ügyből fakadó érdek biztosított felettük. Egyetlen kudarc [*revers*] ledönthette ezt az építményt, s a népek sokaságán uralkodó [nagyfőnök] egy szempillantás alatt egyszerű családfővé változhatott visz-

tartalmaz túlzásokat, itt nincs szó ilyesmiről. Madagaszkár társadalma a XVIII. századra valóban meghaladta a nemzeti szervezethez, s ama folyamat eredményeként, amelyet a malgas történelem *Andriana-migráció* néven ismer, ⁵⁷ kitermelte a maga tradicionális államait – elkülönült államszervezettel, színvonalas hatalmi-politikai ideológiával, az államalkotó nemzetségek ehhez igazodó hierarchiába sorolásával, a jogok és kötelezettségek pontos rendszerével stb. A malgas hagyományos királyság „prototípusának” leginkább a két nyugati parti sakalava állam, *Menabe* és *Boina* felel meg, illetve egyre inkább a Felföldön ekkor viszonylagosan elzárttságban fejlődő *Imerina*. A betsimisaraka tradicionális államiság, illetve megteremtésének kísérlete – mint láttuk – e modelltől jelentősen eltér, de ettől még a Benyovszkyval szövetségű Hiavytól nem indokolt elvitatni a „királyi” titulust.

Korábbi tanulmányomban erről eltérően vélekedtem: „A betsimisaraka szövetség nem volt valódi királyság [...], minthogy nem rendelkezett a legkisebb andriana vezetésű főnökségekben, fanjakana-okban is fellelhető hatalmi ideológiának a társadalmi kohézió és az intézményes uralom számára nélkülözhetetlen támaszával.”⁵⁸ Ma már inkább úgy látom, hogy a sziget más részein (a Felföldön, a nyugati parton, sőt még északon is) hatékony *andriana* államszerveződései „modell” a – folyamatos külső (európai) érintkezésnek s emiatt intenzív akkulturációs hatásoknak kitett keleti parton eleve nem érvényesülhetett. A nemzetségek egyre erősebb érdeke és készsége ugyanakkor egy őket magasabb egységbe (királyságba – *fanjakanába*) integráló politikai erő életre hívására – amit fő gazdasági tevékenységük, a külkereskedelem feletti ellenőrzés megszerzésének/megtartásának igénye táplált – szükségképpen favorizált, s emelt a filohák fölé külhoni – *vazaha* – származású főnököket. Ezek – mint Ratsimilaho és, *igen*, *Benyovszky is* – éppen idegen mivoltuk, külső tapasztalataik, ismereteik révén sikeresebben léphettek fel a helyiekre sokszor csupán mint potenciális rabszolgákra tekintő „állami” (mascareigne-i) és magánkereskedőkkel (kalózzokkal) szemben.

sza.” *Histoire de Ratsimilaho (1695–1750), roi de Foulpointe et des Betsimisarakas*. Rédigée par Barthélémy Huet de Froberville, 1809, éditée par G. Ratsivalaka, 1977. Sokszorosított gépirat. Idézi: Cabanes: *i. m.* 165. old.

52 ■ Ezzel szinonim a Benyovszky által önmagának tulajdonított „ampanszakabé”, azaz *mpanjakabe* cím: a *mena* (vörös) és a *be* (nagy) egyaránt különleges hatalmi attribútum.

53 ■ Nevének jelentése: „isten”.

54 ■ Azaz „a hön szerett”.

55 ■ Vö. Cabanes: *i. m.* 25. old. Betia „királynő” személyéről – aki áttelepül Isle-de-France-ra, s 1780-ban Marie Elisabeth Soboy néven hivatalosan francia alattvaló lett – lásd Pascal Lahady összefoglalását: *Le culte betsimisaraka*. Fianarantsoa, 1979. 23–25. old.

56 ■ Deschamps: *i. m.* 107. old.

57 ■ Lásd erről bővebben: Lugosi: *i. m.* (*Ethnographia*) 45–48. old.

58 ■ Uo. 47. old.

59 ■ Antankara(na): „a sziklák népe”.

60 ■ Vö. Michel Petit: *Les Zafirabay de la Baie d'Antongil. Annales de l'Université de Madagascar*, série L, section humaine, 7, 21–44. old.

Első madagaszkári vállalkozása során Benyovszky fokról fokra szembesül udvari megbízói, az isle-de-france-iak és a helyi népcsoportok közös és egyedi érdekeivel – valamint a személyével, illetve *établissement*-jával szemben támasztott, egymásnak gyakran ellentmondó elvárásokkal. Megpróbál – kénytelen – egyidejűleg mindháromnak megfelelni, ami legkevésbé a vállalkozását nyíltan ellenző és akadályozó isle-de-france-i adminisztrációval kapcsolatban sikerül. Nem kétséges, hogy kezdeti hibái, baklövésai után (amelyek közvetlen szomszédainak szembenállását is kiváltják), Benyovszky valóban szívesen látott *vazaha* lesz az Antongil-öböl környékén, sőt attól délre és északra is. Ha „ampanszakabé”-vá választásának a *Mémoires et Voyages*-ban előadott története (benne a Flacourt-tól kölcsönzött Ramini-„sztorival”) merő kitalálás is, annyi alapjának mégis kell lennie, hogy – a királyi revizorok megérkezésének idejére – a szövetséges filohák és mpanjakaók – így a betsimisaraka Hiavy és az *antankarana*⁵⁹ Lamboina (Benyovszkynál: „Lambouin”, antankarana nyelvjárásban *Lamboeny*) – valószínűleg készek voltak személyét (s rajta keresztül a számukra mitikus messzeségben létező francia királyt) maguk fölé emelni. Ha ezt nem tételoznénk fel, aligha tudnánk *életszerű* magyarázatot adni arra, miért mozgott meg Benyovszky minden szálát Európában azért, hogy visszatérhessen a szigetre.

De ha már megemlítettem Lamboina nevét, pár mondatban érdemes róla is szólni – alátámasztandó a Voigt által megkérdőjelezett „királyi” mivoltát.

A sziget mészkőheggyekkel, barlangokkal, szakadékokkal szabdaltságot északi része – a Sambirano folyó völgyétől és a Tsaratanana-hegységtől az Ámbra-fokig – sokáig lakatlan vagy gyéren lakott volt; *történelme* igazából akkor kezdődik, amikor a XVI. században *Menabét* és *Boinát* heves belviszályok rázkódtatják meg, s a vesztes andriana ágaknak távozniuk kell országukból. A XVII. század elején az elvándorló sakalava családok egyike alapítja azt a királyi elhivatottságú dinasztiát, mely hatalmát előbb a part menti Nosy Be és Nosy Mitsio-szigetekre, majd a Mahavavy folyó vidékére, végül az egész északi részre, sőt a Mahanara és a Bemarivo folyók völgyéig az északkeleti partvidékre is kiterjeszti. Boina urai azonban rendszeresen sarcolják a gyengébb rokonokat, s időnként valódi hadjáratot szerveznek ellenük. 1693-ban Andriantsiroto az Antongil-öbölben az amúgy szintén sakalava eredetű Zafirabay (Benyovszkynál: „Saphirobay”)⁶⁰ nemzetségnél keres és talál védelmet a boinai király, Tsitavana támadása előtt.

Lamboina 1710-ben (vagy 1719-ben) követi Andriantsirotsót az antankarana király tisztében, s matuzsálemi kort ér meg: Benyovszkyt négy (kilenc) évvel túlélve, 1790-ben (1799-ben) hal meg. Az antankarana hagyományban kitüntetett helyet foglal el Lamboina és Benyovszky(nak XVI. Lajos nevében) 1776-ban megkötött szövetsége, aminek előzménye, hogy a báró (*Barona*) menedéket nyújtott Louisbourg-ban az antankarana királynak, amikor az me-

nekülni kényszerült országából egy rablóvezér támadása elől.⁶¹ A tradíció az antankarana nemzetségek összetartozását, a királyság egységét, illetve a királyi hatalom legitimitását szimbolizáló, központi antankarana szertartást is részben⁶² e kapcsolathoz köti. Ez a *Hazosaina*, azaz a zászlórúd ünnepe, amelyet Ambatoaranana királyi faluban ötvenként tartanak meg. Ennek során ünnepélyesen felvonják az antankarana és a malgas (a gyarmati korszakban a francia) nemzeti lobogót.

Amikor 1785 júliusában Benyovszky visszatér Madagaszkárra, Lamboina – alattvalóinak népes társaságában – személyesen utazik fogadására a Mahavavy folyó torkolatához. (A Benyovszkykat szállító amerikai hajó váratlan távozását e hagyomány azzal magyarázza, hogy a kapitány fegyveres támadásnak vélte a bárót – pontosabban most már grófort – köszöntő puskaropogást...) Benyovszky csapata kereken fél éven keresztül élvezte Lamboina vendégszeretétét, majd 1786 januárjában indul útnak kelet felé (valószínűleg a Betsiaka és a Daraina folyót követve), s érkezik egy hónappal később először Vohémarhoz, majd onnan a part mentén délre ereszkedve a Keleti-fok (Angontsy) körzetébe, ahol elfoglalja az ott található kisebb francia kereskedelmi telepet. Mint a *Mémoires et Voyages*-ból – Nicholson közléséből – tudjuk, itt felépített szerény erődítésében – amelynek saját keresztneve után a *Mauritanie* nevet adja – éri Benyovszkyt 1786. május 24-én az Isle de France-ról ellene küldött különítmény meglepetésszerű támadása, amelyben (egyedüli áldozatként) életét veszti.

Ezért aztán csupán *lapsus*-nak vélem Voigt Vilmos kijelentését, hogy „a még mindig csak negyven (és legfeljebb is csak negyvenöt) éves valódi világutazó” „a Foul-Point-nál vívott harcban esett el” (421. old.).⁶³ Foulpointe/Mahavelona kikötője ugyanis – amelyet egyébként még 1786-ban is Hiavy tartott úgy-ahogy ellenőrzése alatt – tengeri úton mintegy 300 km-re délre terül el a Keleti-foktól. Azaz *vélném*, ha a következő bekezdés nem arról árulkodna: Voigt kommentárjainak papírra vetésekor elfelejtett Madagaszkár térképére nézni. Benyovszky (valóban ismeretlen) nyughelye tényleg lehet(ett) „az egykori Serenana/Mauritanie település melletti dombnál”, „az Angontsy-öböltől, sőt a Cap-Est-től pár kilométerrel délre”, viszont „Louisbourg-tól délebbre” aligha, lévén hogy Louisbourg, mint tudjuk, a későbbi (és a mai) Maroantsetra város közelében létesült, amelytől a Keleti-fok kb. 70 km-nyi távolságban kelet-északkeleti irányban fekszik...

Végül szóvá kell tennem Voigt Vilmosnak azt a tévedését, amelyről – a Madagaszkár-kutatókon túl – az átlagos antananarivói gimnazista is, aki a kiadványt majd kézbe veszi, észre fogja venni, hogy az *Utószó* kiváló folklorista szerzőjét nem érintették meg a malgas folklorisztikai, történeti néprajzi kutatások eredményei.

„...a szigeten [...] már jóval korábban megjelent [...] az iszlám több különös, afrikai változata” – véle-

kedik Voigt –, majd hogy mire is gondol, zárójelben hozzáteszi: „(Benyovszkynál erre vonatkozik az általa félreértett *zafi-ramini* megnevezés.)” (420. old.)

Nos, a zafi-raminiknak (akikről Benyovszky Madagaszkáron nem hallott, s csak Párizsba való visszaérkezése után olvasott róluk Flacourt-nál – ezért nevük a *Protocolle*-ban nem is szerepel) *Afrikához semmi közüik*. Bármennyire „kézenfekvő” lenne is a gondolat, hogy a nagy szigetet ért muszlim hatások a közeli kelet-afrikai partról érkeztek, az iszlám siita, azon belül ismailita irányzatával rokon, „eretnek” zafi-raminik esetében – akiknek kulcsszerepük volt Madagaszkáron a tradicionális államszerveződés elindításában⁶⁴ – a szálak sokkal messzebbre, az indonéz szigetvilágba, konkrétan Szumátrára vezetnek.⁶⁵

Kritikai megjegyzéseim végére jutva talán nem felesleges megismételtem: a *Protocolle* megjelentetését a Benyovszky-irodalom kivételesen jelentős eseményének tartom, amelytől véleményem szerint – persze hosszabb távon – fordulat: a reális, történeti Benyovszky-kép felé való elmozdulás várható mind a magyar, mind a nemzetközi recepcióban. A bibliofil szemmel is exkluzív, különlegesen szép kiállítású kötet azonban, amely Kiss László könyvtervezői művészetét dicséri, a betűhív átírásban és a fordításokban alaposabb lektori munkát, főként pedig relevánsabb és *lelküsimeretesebb* – szakmai és tudományos szempontból megalapozottabb – kommentárokat érdemelt volna. □

61 ■ Vö. Maurice Vial: *La royauté Antankarana*. Annoté et corrigé par Ali Cassam. <http://perso.wanadoo.fr/salegysika/antankarana.htm#18>; Histoire: La royauté Antankarana. In: *Ny haisoratra malagasy*, http://www.haisoratra.org/breve.php3?id_breve=71

62 ■ E ceremóniát állítólag Andriantsiroto honosította meg, midőn 1697 körül visszatérhetett országába száműzetésének helyszínéről, az Antongil-öbölből. 1840. július 14-én Tsimiaro király – a Benyovszkyval kötött szövetséggel elismert francia *fel-ségjog* megerősítése gyanánt – a Bourbon-szigetről küldött *Colibri* nevű francia hadihajó parancsnokával, Passot kapitánnyal újabb szövetségi megállapodást írt alá, amelynek érvényét a következő évben az északnyugati part menti szigetekre is kiterjesztették. A zászlórúd ünnep hagyományában ez az esemény a másik fontos hivatkozás; a Tsimiaro és Lajos Fülöp között megkötött szerződés kétnyelvű (francia és malgas) szövegét lásd Vial: *i. m.* 1. melléklet.

63 ■ Valószínűleg Nicholson közlésének félreértéséről van szó, miszerint Benyovszky százfős csapatot küldött a foulpointe-i francia telep elfoglalására, az akció azonban sikertelenül végződött.

64 ■ Lásd erről *A madagaszkári monarchikus államszervezet keletkezésének információ-történeti látószöge* című munkámat, *Africana Hungarica*, 1. évfolyam, 2. szám, 225–238. old.

65 ■ A zafi-raminik által meghonosított hatalmi ideológia *mitológiai* alapjait és intézményes megjelenési formáit a Paul Ottino vezette interdiszciplináris kutatócsoport rekonstruálta az 1970–80-as években. E kutatások összefoglalását nyújtja a Françoise Raison-Jourde által szerkesztett *Les souverains de Madagascar. L'histoire royale et ses résurgences contemporaines* című tanulmánykötet (Éditions Karthala, Paris, 1983) és Paul Ottino kétkötetes monográfiája: *L'Étrangère intime. Essai d'anthropologie de la civilisation de l'ancien Madagascar*. Éditions des archives contemporaines (collection Ordres sociaux), Paris, 1986.